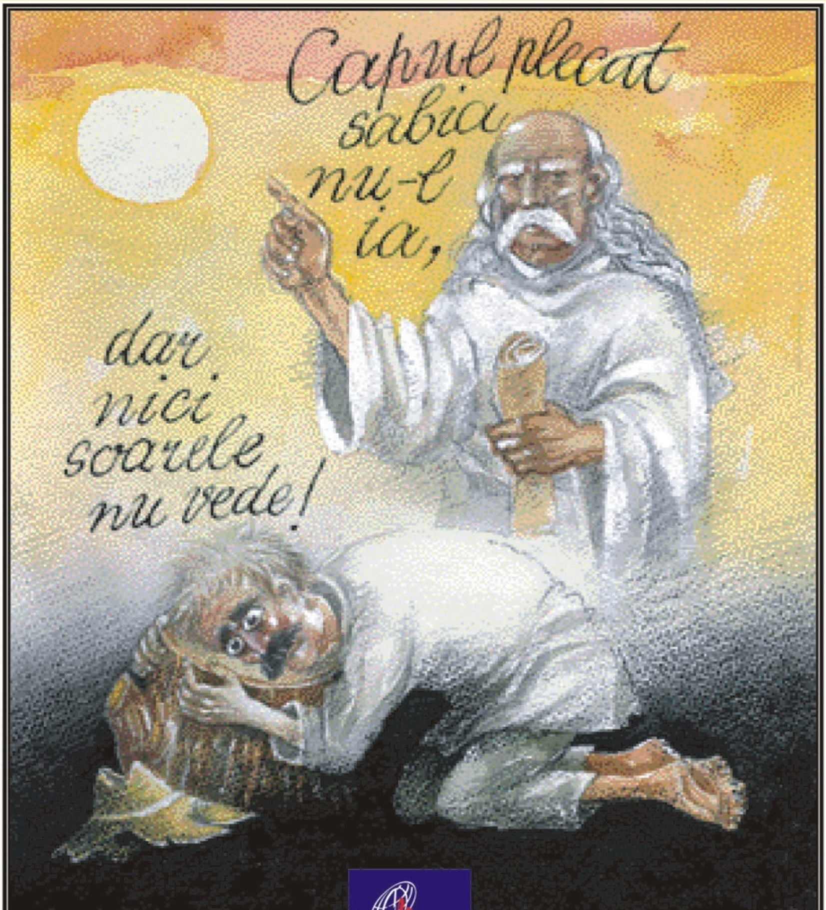
biblioteca școlarului

DICȚIONAR

DE PROVERBE ȘI ZICĂTORI ROMÂNEȘTI

Litera INTERNAȚIONAL

biblioteca școlarului

DICŢIONAR DE PROVERBE ŞI ZICĂTORI ROMÂNEŞTI

Alcătuire, prefaţă
Grigore BOTEZATU şi Andrei HÎNCU

Litera
INTERNAŢIONAL
BUCUREŞTI — CHIŞINĂU

REFERINŢE ISTORICO-LITERARE

[...] Limba noastră nu e nouă, ci din contra *veche şi staţionară*.

Ea e pe *deplin formată în toate părţile* ei... Pe de altă parte, *veche fiind,* ea e şi bogată pentru cel ce o cunoaşte, nu în cuvinte, dar în locuţiuni.

Bogăţia unei limbi nu constă în numărul de cuvinte. Adevărata bogăţie consistă totdeauna în locuţiuni, în acele tiparuri neschimbate care se formează în curs de mii de ani şi dau fiecărei limbi o fizionomie proprie... Căci la urma urmelor e indiferent care sunt apucăturile de care se slujeşte o limbă, numai să poată deosebi *din fir în păr* gândire de gândire. Un singur cuvânt alăturat cu altul are alt înţeles [...] Această parte netraductibilă a unei limbi (locuţiunea) formează adevărata ei zestre de la moşi-strămoşi, pe când partea traductibilă este comună gândirii omeneşti în genere. [...]

Mihai EMINESCU, *Despre limba cărturarilor români din Ardeal,* în M. Eminescu, *Opere,* vol. VI. Ediţie îngrijită de Perpessicius, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1963, p. 623—624.

Cum se nasc proverbele?

Zicem că ele sunt create de popor, dar poporul e un nume al mulţimii şi mulţimea nu poate crea nici proverbe, nici versuri, nici basme. Pe toate le creează un singur om, din popor, iar poporul le răspândeşte. Iată cum se nasc proverbele:

a) Din *experienţa de toate zilele.* Din experienţa că un om, care a pornit repede pe drum şi mergând până la un loc, a obosit, pe când altul, care a pornit mai încet, n-a obosit şi a ajuns la ţintă înaintea celui ce a plecat repede, poporul a scos învăţătura:

Mergi încet şi ajungi departe.

Experienţa e mama proverbului. Fiecare om are ocaziunea *să pată;* păţania lui şi-o exprimă într-o formă oarecare, şi de aici înainte păţania îi serveşte ca învăţătură, să se ferească de cazurile analoage. Învăţătura lui şi-o ridică deci la rangul unui adevăr experimentat. Iar dacă vin păţanii analoage ale altora, adevărul acesta se generalizează. Zicem ca exemplu: un ţăran s-a încrezut în rudele sale, în afaceri băneşti, iar ele l-au tras pe sfoară. El atunci din păţania sa a scos învăţătura: *Cu rudele să bei şi să mănânci, dar daraveri să n-ai*. El şi-a spus păţania sa în lume, deodată cu învăţătura ce-a scos-o din ea. Dacă, după aceea, au păţit şi alţii tot aşa, aceştia repetează vorba celui ce-a păţit întâi şi zic: Bine a zis X că cu rudele să bei şi să mănânci etc. În cazul acesta învăţătura devine proverb şi e introdus cu vorbele: *În legea celui* sau *vorba ăluia,* adică a primului care a dat învăţăturii o formă mai plastică.

Aceeaşi învăţătură scoasă dintr-o păţanie poate fi redată de mai mulţi păţiţi, în mai multe feluri. Cea care e mai plastic spusă, mai precis biruieşte pe celelalte şi, generalizându-se cu totul, pentru toate cazurile analoage, devine proverb. Fără îndoială, la început când se naşte proverbul — ele se pot naşte zilnic — se pomeneşte mai totdeauna numele aceluia care a dat învăţăturii forma cea mai plastică şi mai iubită de mulţime. Aşa se zice: *Nu da bani cu împrumut,* căci vorba lui Toader podarul: *dacă dai, n-ai.* Acest Toader a fost acela care l-a exprimat mai întâi, în forma dai, n-ai, învăţătura scoasă din păţania sa. Cu timpul sau cu locul, dispare din amintire numele propriu, dispare şi amintirea că unul Toader podarul a zis întâi aceste vorbe, şi atunci generaţiile viitoare — sau locuitorii satelor vecine care nu cunosc şi nu înţeleg ce caută Toader în proverb — îi repetează vorbele, devenite proverbiale, în chipul acesta: *Nu dai bani,* căci vorba ăluia: Dai, n-ai. Cu timpul nu mai ştie nimeni cine a zis întâi cutare vorbă, dar vorba a rămas, a fost cu încetul primită de întreg poporul, a devenit proverb.

Mai bine se observă acest lucru la naşterea zicătorilor. După cum numirea multor lucruri în viaţă a rămas proverbială, după numele aceluia ce le-a inventat, d. e: *pălării à la Rembrandt,* fiindcă el în tablouri dă damelor această pălărie, *a purta barba à la Napoleon III* etc., *frizură à la Maria Antoinetta* etc. şi după cum un nume propriu devine

apelativ, d. e. o *Panama, o* Mecca, un *Ierusalim, un Mefisto* etc. tot aşa o vorbă cu spirit a unuia, o întorsătură e frază fericită. Unul o fi zis întâi: *d-aia n-are ursul coadă,* şi ceilalţi au găsit că vorba e plastică, voind să arăţi în mod ridicol nepotrivirea între cauză şi efect. Zicem: o *minciună cu coarne, o minciună cât toate zilele,* unul a venit cu gândul să facă o comparaţiune nouă şi a zis: *Minciună cât turnul Colţii.* Vorba a plăcut, ea a rămas şi azi, când turnul Colţii nu mai există. Într-o mahala în Bucureşti era o văduvă a unui boier Manta, şi curtea i s-a ruinat; trecătorii, ca să se apere de câini, rupeau din gard. În urmă gardul a dispărut. Atunci unui glumeţ i-a venit în gând să parafrazeze zicătoarea *a da de unde nu-i* cu *a da din gardul Mântulesei* şi vorba fiind plastică a rămas.

Foarte multe localităţi, râuri, munţi etc. îşi au numele după vreun lucru oarecare, devenit proverbial. În Bucureşti e locul *la Episcopie* şi nu înţelegi de ce, căci nu e nici o episcopie acolo. Dar a fost. Episcopia a dispărut, numele a rămas. Un munte numit *Trecătoarea tătarilor,* ori *Vârful cu dor,* ori *Cruce de piatră,* ori *Pietrele arse* sunt numiri proverbiale. Stradele prin oraşe tot aşa (strada Doamnei, Foişorului, a Zaverei etc.). Acestea intră în domeniul tradiţiilor şi al legendelor.

Un exemplu nou: Caragiale într-o comedie are un tip de beţiv care întreabă mereu: *Da noi cu cine votăm?* Vorba a ajuns proverbială, până acum, bineînţeles, numai în literatură. De câte ori unul e zăpăcit şi nu ştie ce face, se zice despre el:

Vorba lui Caragiale, noi cu cine votăm? Exemplul arată şi altceva: numele Caragiale fiind necunoscut ori neînţeles e înlocuit cu alta: *vorba ăluia: noi cu cine votăm?*

b) *Istoria.* Înţelegem fapte istorice, bine ştiute, vorbe istorice ale unor personagii cunoscute. De la Alexandru Lăpuşneanu avem vorba: *Proşti, dar mulţi.* Zicători care ar fi având origine istorică: *Vodă da şi Hâncul ba, a lua lumea în cap ca Vodă-n lobodă* etc. Vestite vorbe proverbiale au neamurile, în comun, ca *Veni, vidi, vici* a lui Cezar, *cunoaşte-te pe tine însuţi,* a lui Socrate, *Galileene, ai biruit,* a lui lulian Apostatul, *E pour si muove,* a lui Galilei, *Iubeşte pe aproapele tău ca pe tine însuţi,* a lui Christos, *Să fie lumină,* a lui Zebaot spuse de Moise, *Statul sunt eu,* a lui Louis XIV. Din geografie: a *se face Dunăre, a făgădui Oltul cu totul şi marea cu sarea, cât e Prutul şi pământul, cât o fi Ardealul.*

c) *Ridicolul.* Căutarea unei însuşiri reale a oamenilor dintr-alte părţi ale ţării, zeflemisirea obiceiurilor provinciale. De ex.: *gură de Târgovişte, a spune braşoave, oltean cu 24 de măsele, la Dumnezeu şi în Ţara Românească toate sunt cu putinţă.*

Batjocorirea neamurilor vecine: *Cal verde şi sârb cuminte, a vorbi sârbeşte, a fi ţigan, drept ca neamţul. Numele ciorii — al ţiganului, capră — al grecului* etc.

d) *Observaţiile naturii.* Aşa sunt observaţiile asupra obiceiurilor animalelor, aplicate la un om: *a trăi ca câinele cu pisica. Şi râma, când o calci, se întoarce să te muşte. Găina bea apă şi se uită la Dumnezeu. Peştele de la cap se împute. Cioara trage la cioară. A-şi spurca casa ca pupăza cuibul. A sta cât cioara-n par. Caprei îi cade coada de râie şi tot în sus o ţine. Până nu-ncaleci calul nu-i cunoşti năravul. Ariciul cu meşteşug se prinde şi vrabia cu mei. A umbla ca o curcă beată.*

Dar şi alte observaţii ale lucrurilor din natură: *Ziua bună se cunoaşte de dimineaţă etc. Apa trece, pietrele rămân. Câinii latră şi luna trece.*

e) *Snoava, fabula, tradiţia, legenda.* Aici avem acele proverbe mai ales care au o poveste a vorbei şi sunt de cele mai multe ori învăţături scoase dintr-un fapt întâmplat. Aşa: *Ţiganul ajuns împărat, întâi pe tată-său l-a spânzurat.* Anton Pann în colecţia lui a adunat şi versificat o mulţime de-acestea. A *tunat când i-a adunat. A venit la spartul târgului.* Aici toate acelea au nume proprii: *A dat ca Eremia cu oiştea în gard. Bea, Grigore, aghiazmă, Dă nas lui Ivan că se suie pe divan. După ce e prost, îl cheamă şi Vlad. Tronc Marico!*

E de observat că precum snoavele (adică întâmplările) vesele, care au rămas de pomeneală, pot da naştere la proverb, tot aşa se poate întâmpla dimpotrivă, ca un proverb să fie motivul unei snoave alcătuite anume.

f) *Literatura,* mai ales *„Biblia“.* Am dat exemplul *noi cu cine votăm,* a lui Caragiale. Alecsandri a dat literaturii zicătoarea: *Cuiul lui Pepelea* din farsa sa *Arvinte şi Pepelea.*

Vorbe din literatură rămase proverbiale: *Viitor de aur România are* a lui Bolintineanu; *Românul are şapte vieţi* (Alecsandri), *Deşteaptă-te, române* (Mureşanul), *Unde-s doi puterea creşte* (Alecsandri).

Din *Biblie: Ca-n sânul lui Avram.* Apelativul *Iudă. A vinde ceva pe un blid de linte* (din povestea lui Esau). *Ca înţeleptul*

Solomon. Ca Pilat în „Crez“. S-a lepădat ca Petru de Christos. A purta pe cineva de la Ana la Caiafa. Şi-a spălat mâinile ca Pilat. Ce ţie nu-ţi place altuia nu-i face. Inel de aur în râtul porcului.

g) *Spiritul.* Înţelegem toate acele vorbe care au ajuns proverbiale numai pentru spiritul lor şi au fost spuse de un om spiritual, ca simple scăpărări intelectuale, fără ca ele să fie bazate pe experienţă ori observaţii ale naturii, ori pe un adevăr. De ex. *Bate şeaua să priceapă iapa.* Poate că un hazliu a facut într-adevăr aşa, şi-o fi pus şeaua jos şi a bătut-o, chipul ca să înţeleagă calul că are s-o paţă. *A trage pe dracul de coadă. Nu-i ajungi cu prăjina la nas. Şi-a luat nasul la purtare. Culcă-te pe urechea aia. Până la Dumnezeu te mănâncă sfinţii. Mănâncă sfinţi şi scuipă draci. A prins prepeliţa de coadă. Îi sfârâie călcâiele. Scump la tărâţe, ieftin la făină.*

Nu atât fondul, cât forma lor e cauza că proverbele sunt ce sunt şi că trăiesc. Poporului îi place forma lor, şi numai prin formă pot ele să se întipărească în mintea mulţimii. Proverbele au o formă stereotipă, cristalizată. Nimeni n-o poate schimba, tocmai pentru că poporul atâta a sucit şi a răsucit la o formă până a redus-o la cea mai simplă şi mai plastică expansiune. De aceea proverbele sunt tipuri de sintactică populară. Ca să dea proverbului fel de fel de mijloace artistice.

1. O scurtime neobicinuită. Urma alege. Dacă dai, n-ai. Ai carte, ai parte. Cine face lui îşi face. Azi mie, mâine ţie. Stai strâmb şi judecă drept. Greu la deal şi rău la vale. Şi-a găsit sacul peticul. Toate merg după neam.

2. Rima. Mai bine azi un ou decât mâine un bou. Nu e suiş fără coborâş. Bună ţară rea tocmeală. Cu un rac tot sărac. Ori Stan ori căpitan. Sutele mărită slutele. Din ţânţar armăsar. Năravul din fire n-are lecuire. Câte bordeie atâtea obiceie. Marea cu sarea. Gura duce ura. Capul face, capul trage.

3. Spiritul şi gluma. Ţiganul la mal se-neacă. Prinde orbul, scoate-i ochii. Nu strica orzul pe gâşte. Ca nuca-n perete. Du-l la nuntă, să-ţi zică şi la anul. Trage nădejde ca spânul de barbă. Frate ca frate, brânza pe bani. Femeia a îmbătrânit pe dracul. Se uită ca dracul la popă. Brânza bună în burduf de câine. Pe uliţă Chiriţă şi acasă chiseliţă.

4. Tropi şi figuri, fraze eliptice, fraze enigmatice, paradoxale, contrastul. Na-ţi-o frântă că ţi-am dres-o. Soarele

să-mi fie bun, luna s-o mănânce vârcolacii. Bun e Dumnezeu, meşter e dracul. Fă bine şi aşteaptă rău. Bani albi pentru zile negre. La aşa cap, aşa căciulă. Unde nu-i cap, vai de picioare. Cine dă lui îşi dă.

Formele gramaticale stereotipe ale proverbelor sunt cam acestea:

a) *Nici-nici.* Nici drac să vezi, nici cruce să nu-ţi faci. Nici carne cu oase, nici frigare arsă. Nici în car, nici în teleguţă. Nici să-l vezi, nici să-l visezi.

b) *Mai bine.* Mai bine sărac şi cinstit. Mai bine azi un ou etc. Mai bine la colţ de ţară şi la mijloc de masă. Mai bine o zi şoim decât o vară cioară. Mai bine cu un voinic la pagubă decât cu un nevoiaş la câştig.

c) *Cum-aşa.* Cum e turcul, aşa e pistolul. Cum e sfântul, aşa e tămâia. Cum e domnul, aşa e sluga. Cum îţi aşterni, aşa vei dormi. Cum îţi cântă, aşa şi joci. Cum e ţiganul, aşa-i ciocanul. Cum ţi-e bună ziua, aşa ţi-e mulţumita.

d) *Cine.* Cine dă, lui îşi dă. Cine mânecă nu întunecă. Cine-ntreabă nu greşeşte. Cine are bătrân să-l vândă şi cine n-are să-l cumpere. Cine nu-nţelege de vorbă nu-nţelege de ciomag. Cine tace mai multă treabă face...

George COŞBUC, *Naşterea proverbelor,* în vol. George Coşbuc, *Elementele literaturii poporale*, Antologie, prefaţă şi note de I. Filipciuc, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986, p. 267—274.

În folclorul românesc, proverbele au început să fie înregistrate încă într-o epocă veche şi anume în cărţi populare scrise, în cronici, în manuscrise diverse. Când, de pildă, în *Albinuşa* (tradusă în româneşte la sfârşitul sec. al XVI-lea) întâlnim: „Albina ţine în gură mierea şi în coadă fierea“, aceasta nu-i decât o formă a unui proverb cu multe variante la diferite popoare. Notat de Pann în *Povestea vorbii:* ,,În faţă miere şi în dos fiere“, proverbul are şi varianta: „În gură (faţă) miere, în inimă fiere“ pentru a caracteriza pe cei perverşi, în franţuzeşte corespunzând: „Langue de miel et coeur de fiel“, apoi „Volto di mèle, cor di fiele“ (it.) „Boca de mel, maos de fel“ (portugheză); „Honig im Munde, Galle im Herzen“ (germ.); „A honey tongue, a heart of gall“ (eng.). Cum se explică această răspândire a proverbului, vom vedea

mai pe urmă. Deocamdată, constatăm circulaţia lui largă şi înregistrarea într-un text românesc vechi (alături de alte proverbe).

Interesant din punctul acesta de vedere este romanul popular *Archirie şi Anadan,* care în original conţine un şir întreg de proverbe, ce trebuiau transpuse în traducere, uneori prin corespondente locale. Versiunile româneşti vechi conţin un număr de proverbe de largă circulaţie. De exemplu, ms. rom. 1155 din Biblioteca Academiei Române, copiat în anul 1784, consemnează proverbe, cu drum lung ulterior în paremiografia românească: „Să nu sapi groapa altuia că vei cădea într-însa" (f. 96 r): „Cuvântul (ieşit) nu-l mai poţi ajunge nici cu calu', nici cu ogariu'" (f. 96 v)[1]; „Minciuna se afundă ca plumbul în fundul apei, iar apoi iese ca frunza în faţa apei" (f. 96 v)[2]; „Sacul să-l cruţi de la gură, dicât de la fund" (f. 97, v), ceea ce corespunde cu „Leagă sacul până e rotund, nu când îi dai de fund".

În sec. al XVIII-lea s-au înregistrat proverbe nu numai în contexte, unde se cereau introduse, ci s-au făcut şi liste speciale de proverbe şi maxime, în diferite manuscrise miscelanee. Astfel din ms. rom. 2218 al Bibliotecii Academiei Române, notăm: „Ce poate face oala către căldare: ea va izbi şi iar ea se va zdrobi" (f. 227 r) cu explicaţia în text a culegătorului că aşa e şi situaţia omului sărac faţă de cel bogat: se revoltă înzadar. Proverbe conţin de asemenea alte manuscrise din sec. al XVIII-lea şi de la începutul sec. al XIX-lea[3].

În secolul al XIX-lea, interesul pentru proverb a crescut. Un mare merit, ca valorificator al proverbului, îl are Anton Pann şi meritul acesta de paremiograf nu a fost îndeajuns de remarcat. A. Pann a folosit din plin tezaurul popular. De pildă, în *Istoria înţeleptului Archir* (1847) el nu s-a rezumat la proverbele originalului, ci a introdus masiv proverbe autentic populare

---

[1] A. Pann, *Povestea vorbii,* ed. N. Cartojan, Craiova, 1943, p. 132: „Cuvântul e ca vântul: nu-l poţi ajunge nici cu armăsarul, nici cu ogarul".

[2] *Ibidem,* p. 137. Vezi şi A. Pann, *Istoria prea înţeleptului Arhir,* în *Pagini alese,* ed. I. Fisher, Bucure;ti, 1953, vol. I, p. 31: „Minciuna ca plumbul în apă se afundă, iar în urmă iese ca frunza pe undă".

[3] Vezi încă manuscrisele din Bibl. Acad. Române, 3698 şi 1281: „Copacul găunos arată la ramuri (sănătos)" etc.

româneşti. Traducerile din sec. al XVIII-lea ale acestei cărţi au un mic număr de proverbe, faţă de ceea ce a introdus Pann.

Dintre culegeri merită să fie amintită cea a lui Iordache Golescu (1768—1848), rămasă în manuscris: *Pilde, povăţuiri şi cuvinte adevărate*[1]. O culegere a dat I. C. Hinţescu: *Proverbele românilor,* Sibiu, 1877, VIII + 21O + V p. Apoi P. Ispirescu a cules un număr de proverbe şi le-a publicat sub titlul *Zicători populare* în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie“, I (1882), p. 224—235; 450—460; III (1884), p. 144—163; V (1885), p. 153—165; 377—384. Interesantă este culegerea pe care o publică E. B. Mawr: *Proverbele românilor,* Bucureşti—Londra, 1882, care pe lângă originalul românesc dă şi corespondente în engleză. Notând încă lucrarea lui Filip Lazăr, *Mângâierea săteanului. Proverbe, anecdote şi istorii,* Craiova, 1888, care denotă lipsă de metodă şi în care autorul a cules din cărţi şi „a prelucrat“ proverbe pentru săteni, trebuie să precizăm că o culegere de bază a dat numai Iuliu A. Zanne în *Proverbele românilor,* 10 volume, Bucureşti, 1895—1903. Autorul a trecut în culegere variante române şi străine, cu trimiteri ştiinţifice, în special la variantele româneşti. Ulterior s-au publicat noi culegeri de Christea N. Ţapu[2], N. Păsculescu[3], I.- A. Candrea[4], Teodorescu-Kirileanu[5] etc. Între studiile paremiologice G. Dem. Teodorescu se situează pe primul plan cu lucrarea sa: *Cercetări asupra proverbelor române, cum trebuiesc culese şi publicate,* Bucureşti, 1877, 107 p. G. Dem. Teodorescu pune şi discută întâia oară problema culegerii şi publicării ştiinţifice a proverbelor, combătând atitudinea de „prelucrare“ şi „şlefuire“, care domina încă în folclor. Autorul vorbeşte de necesitatea indicelui alfabetic, a glosarului de expresii rare, a comentariilor etc. Iuliu Zanne mai târziu a ţinut seamă de aceste indicaţii.

---

[1] Din aceste proverbe a extras mai târziu Iuliu Zanne pentru culegerea sa.

[2] Chr. N. Ţapu, *Proverbe din Oltenia,* în Gr. Tocilescu, *Materialuri folclorice,* T. I., Bucureşti, 1900, p. 707—726.

[3] N. Păsculescu, *Literatură populară românească,* Bucureşti, 1910, p. 106—112.

[4] I.- A. Candrea, *Dicţionar de proverbe şi zicători.* Bucureşti, 1912.

[5] S. Teodorescu-Kirileanu, *Proverbe agricole, învăţături pentru plugari,* Bucureşti, 1923, p. 106.

Cu tot interesul manifestat în vremea aceasta pentru proverbe în ţara noastră, totuşi studiile în sine paremiologice au rămas la o treaptă joasă, deşi materialul oferea posibilităţi de consideraţii diverse de conţinut, de limbă, valoare artistică etc.

Când zicem stilistică zicem limbă şi proverbele sunt, în fond, mijloace stilistice populare de exprimare a gândurilor şi judecăţilor. Ele sunt, am putea spune, „prefabricate“ plastice pe care poporul le are la îndemână şi le foloseşte la momentul şi locul potrivit în limbajul său. Nici un proverb şi nici o zicătoare nu se aud izolat (ceea ce nu s-a observat), ci numai într-un context, căruia îi dau precizie şi mai ales culoare. Chiar când cineva rosteşte un singur proverb, el se leagă de o convorbire sau de un context tacit. Faptul că proverbele au fost culese izolat nu înseamnă că în practică ele se spun izolat, ci exact ca şi cuvintele din dicţionare sunt elemente constitutive din graiul popular. Dar pe când cuvintele sunt elemente constitutive de limbă, proverbele sunt elemente constitutive de artă literară. Judecăţile şi ideile, pe care ele le exprimă, se pot exprima şi în limbajul obişnuit. Dacă omul din popor (şi în ultimă instanţă orice om) foloseşte proverbul, face lucrul acesta pentru că simte că exprimă mai bine şi mai frumos, ceea ce are de gând să comunice celui sau celor care îl ascultă. În felul acesta, spre deosebire, de pildă, de ghicitori care au existenţă proprie, independentă de un context precis, proverbele sunt instrumente de limbă, formulări experimentate îndelung în legătură cu traiul şi limbajul uman. Lucrul acesta nu a fost până acum scos în evidenţă de cercetători.

Ion Constantin CHIŢIMIA. *Paremiologia*, în: „*Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor*“. An. IX (1960), nr. 3, p. 472—474; 479—480.

Bogăţia de conţinut a proverbelor şi zicătorilor rezultă nu numai din numărul mare de creaţii de acest gen existente în popor, ci şi din bogăţia de sensuri pe care o poate avea unul şi acelaşi proverb. Cu cât ideea exprimată de proverb este mai generală, cu atât semnificaţiile lui practice sunt mai numeroase şi mai variate, lucru care se întâmplă mai ales cu acele proverbe care pornesc de la observaţii concrete şi le

depăşesc, precum: „Buturuga mică răstoarnă carul mare". Ignorând total sensul lui concret, acest proverb poate fi înţeles şi dezvoltat ca un concept filosofic, poate fi aplicat ca un sfat practic în legătură cu o anumită situaţie etc. Toate aceste sensuri se subordonează însă unei idei generale (raportul între mic şi mare), şi pot fi aplicate pozitiv (aprobator) sau negativ (reprobator) la cele mai variate domenii de viaţă.

În unele proverbe accentul cade pe aprecierea filosofică a problemelor fundamentale ale vieţii (viaţă şi moarte, dragoste şi ură, bine şi rău, legi care guvernează lumea, fericire şi suferinţă, soartă, om, muncă etc.), trădând tendinţa către o cunoaştere a esenţelor, efortul de a-l pune pe om de acord cu toate datele existenţei şi a dezvălui ceea ce e frumos, înălţător, în această existenţă. Moartea, de exemplu, privită ca o lege a firii: „Câte-n lume nasc, mor toate", este înţeleasă materialist, fără implicările unei vieţi viitoare.

„Ce înghite pământul viaţă nu mai are" şi acceptată ca o inevitabilitate: „Fiecare-i dator cu o moarte" de care nu trebuie să se teamă nimeni: „Numai proştii se tem de moarte", dar în faţa căreia durerea e legitimă: „Lacrămile nu s-ar mai usca, dacă morţii nu s-ar uita". Alte proverbe conţin definiri şi sfaturi practice în legătură cu omul fizic şi psihic, în raport cu el însuşi, cu natura şi cu societatea. Ele vorbesc despre calităţi şi cultivarea lor: „Decât un car de frumuseţe, mai bine un dram de minte", despre defecte şi combaterea lor: „Minciuna e scurtă de picioare", despre sentimente şi măsura lor: „Tânăr lângă tânără, ca paiele lângă foc", despre relaţiile etice şi sociale dintre oameni: „Tot omul e dator să ţină o dată satul de vorbă", despre familie, despre muncă şi, în general, despre ce este în legătură cu viaţa şi activitatea omului în societate. Un număr foarte mare de proverbe, depăşind sfatul sau simpla apreciere, exprimă direct atitudinea de revoltă a poporului faţă de nedreptatea socială. Ele vorbesc despre egalitatea oamenilor: „Din acelaşi aluat sunt făcuţi toţi oamenii"; „Soarele ne încălzeşte pe toţi", şi condamnă absurditatea inegalităţii, generatoare de mizerie şi suferinţă. În asemenea proverbe poporul înfierează parazitismul: „Unde sunt bucate şi pâine, sunt şi şoareci", exploatarea: „Abia scăparăm de coasă şi ne puse la seceră"; „Boii ară şi caii mănâncă", viaţa

de huzur a bogatului în opoziţie cu mizeria săracului: „Unii oameni muncesc până mor şi alţii beau cu capul gol“, dezumanizarea provocată de avere: „Bogăţia strică pe om“; „Câinele când e mai sătul, turbă“ şi — privind cu ură pe bogaţi şi cârdăşia dintre ei: „Lupii nu se mănâncă între dânşii“; „câine pe câine nu muşcă“ — ajunge la îndemnuri făţişe de luptă împotriva lor: „Răbdarea are şi ea marginile ei“; „Şi scânteia mică poate face pălălaia mare“; „Unde scuipă un sat se face un lac“. Nici feţele bisericeşti, în special preoţimea satelor, nu scapă de ascuţita ironie populară: „Popa are mână de luat, nu de dat“; „Fecior de popă, om cinstit nu e“, pentru că, în general, în proverbe s-a încetăţenit o atitudine antireligioasă: „Cine crede în cruce, ca crucea se usucă“.

Concepţia de viaţă exprimată în proverbe şi zicători nu este unitară, ci bogată în contradicţii care reflectă, în speţă, evoluţia istorică a mentalităţii populare şi străduinţa de a surprinde realitatea în toată diversitatea manifestărilor ei contradictorii. Dacă soarta este privită uneori ca o fatalitate: „Ce ţi-e scris, în frunte ţi-e pus“, adeseori este exprimată şi ideea că omul îşi poate conduce singur viaţa: „Cum îţi vei aşterne, aşa vei dormi“; „Norocul e cum şi-l face omul“, bazându-se pe încrederea pe care omul trebuie s-o aibă în propriile lui forţe şi determinând astfel o atitudine activă faţă de viaţă: „Sârguinţa e muma norocului“; „Norocul calcă în urma minţii“. Atitudinea faţă de învăţătură este în general profundă şi plină de înţelegere: „Omului cu învăţătură/Îi curge miere din gură“, dar poate fi şi naivă: „Unde e învăţătură multă e şi nebunie multă“ sau limitată: „N-am învăţat carte şi tot am mâncat sărat“.

În general, fenomenele negative sunt mai frecvente în conţinutul proverbelor decât cele pozitive, pentru că din rău poţi învăţa mai mult decât din bine: „Până nu păţeşti, nu te cuminţeşti“, proverbele reprezentând în esenţă o atitudine faţă de aspectele negative ale vieţii, faţă de ideea de rău. Această caracteristică este determinată de însăşi funcţia educativă a proverbelor, frumuseţea morală fiind reliefată şi direct, dar mai ales prin combaterea viciului şi urâţeniei de caracter. Foarte adesea însă fenomenul negativ apare în opoziţie cu reversul său pozitiv, antiteza simplificând ideea, precizând-o şi asigurându-i o forţă de convingere sporită: „Înţeleptul adună

şi prostul risipeşte“. Alteori, la acelaşi rezultat se ajunge prin împerecherea şi cararterizarea paralelă a două defecte: „Leneşul mai mult aleargă, scumpul mai mult păgubeşte“.

Valeriu CIOBANU, Pavel RUXĂNDOIU, Marin BUGA. *Proverbele şi zicătorile,* în *Istoria literaturii române. Vol. I. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400—1780)*. Bucureşti, 1964, p. 196—197.

Proverbele şi zicătorile sunt specii separate ale folclorului „gnomic“, din care fac parte şi astfel de creaţii poetice cum sunt formulele-urări, imprecaţiile, formulele de bineţe, binecuvântările, calambururile, jocurile de cuvinte, formulele meteorologice ş. a.[1] Ele se disting de celelalte formule gnomice prin caracterul lor aforistic şi didactic. Anume după aceste particularităţi ale proverbelor şi zicătorilor unii cercetători din trecut le plasează la „genul aforistic“ al creaţiei populare (B. P. Hasdeu) sau la „folclorul etic“ (B. Istru) ca fiind adevăruri general aprobate de toţi vorbitorii limbii noastre de-a lungul secolelor. Proverbele plac şi surprind prin gândurile profunde, observaţiile subtile asupra naturii şi vieţii umane sub toate aspectele ei, prin exteriorizarea plastică a ideilor. Spre deosebire de alte creaţii ale folclorului, ele sunt mai accesibile, le poate lesne relua din uzul cotidian oral oricine. Debitarea nu presupune prezenţa unor condiţii speciale. Pentru a le folosi nu avem nevoie de o dispoziţie sufletească propice (ca atunci când se interpretează o doină, o baladă, o strigătură, un bocet), nici de integrarea în cadrul unui ritual sau datini (ca în cazul colindelor, pluguşoarelor, conocăriilor), nici de vreo recuzită specială (ca în piesele de teatru popular), nici de un anturaj anumit (ca la practicarea descântecelor, farmecelor, vrăjilor). Ele sunt integrate organic în actul de comunicare verbală sau epistolară între oameni. Principala particularitate a proverbelor şi zicătorilor o constituie laconismul formal îmbinat cu un conţinut de idei profund. B.

[1] Aceste specii folclorice au atras prea puţin, iar unele chiar deloc, atenţia cercetătorilor. Folcloristica noastră se află în prezent la stadiul consemnării lor pe teren şi al acumulării de texte. Nu încape înoială că valorificarea lor sistematică şi integrală va proiecta lumini noi asupra structurii şi tematicii folclorului nostru.

P. Hasdeu le numea „filosofie a vieţii“[1], „tezaur de filosofie şi satiră poporană“[2]. M. Eminescu se referea la marea lor vechime şi la specificul lor naţional. El le privea ca pe nişte „tiparuri neschimbate, care se formează în curs de mii de ani şi dau fiecărei limbi fizionomia ei proprie“[3]. Înalte aprecieri ale paremiilor române aflăm la V. Alecsandri, C. Negruzzi, G. Asachi, la B. Istru, G. Meniuc, N. Dabija ş. a.

Termenul specie „gnomică“ vizează numai aspectul exterior al proverbelor şi zicătorilor. Referitor la fondul de idei, la tematica şi nomenclatura tipurilor folosirea lui nu este îndreptăţită. Nimeni nu este în stare să stabilească cu precizie numărul total al paremiilor unui popor. Totuşi materialele de arhivă şi colecţiile publicate până în prezent ne permit să afirmăm că fondul nostru paremic conţine circa 7000 de tipuri şi că nu toate circulă cu aceeaşi intensitate. Bagajul individual de proverbe şi zicători diferă de la om la om şi este în directă dependenţă de receptivitatea fiecăruia la limbajul aforistic figurat şi la creaţia folclorică în genere.

Proverbele şi zicătorile au o serie de particularităţi comune. Şi unele, şi altele sunt expresii scurte, uneori figurate, uşor de memorizat, au aproape aceeaşi funcţie în uzul lor. Cu toate acestea există şi unele deosebiri esenţiale, care ne fac să le privim ca specii de sine stătătoare.

Proverbele (din lat. proverbium) sunt creaţii de dimensiuni reduse, izvorâte din experienţa de viaţă a maselor, recreează în mod concis, sub forma unor expresii finite din punct de vedere gramatical şi logic, constatări, aprecieri, poveţe, sfaturi cu valoare general recunoscută. Ele circulă atât oral, cât şi în scris. Din punct de vedere funcţional au menirea să plasticizeze gândul expus. În majoritatea cazurilor sunt creaţii orale. O parte dintre ele au fost create (de savanţi, scriitori, oameni de cultură ş. a.). Cele mai multe proverbe au sens direct şi figurat. De exemplu: „Apa trece, pietrele rămân“, „Unde dai şi unde crapă!“, „Pasărea pe limba ei piere“, „Limba oase n-are“, „Nu-i pădure fără uscături“ ş. a. Sunt, însă, şi unele, care au numai sens nominal: „Să nu te apuce iarna

---

[1] Hasdeu B.P., *Studii de folclor,* Cluj-Napoca, 1979, p. 28.

[2] Ibidem. p. 36.

[3] Eminescu M. *Opere*, vol. VI, Literatura populară. Bucureşti, 1963, p. 16.

fără pânză şi fără brânză“, „Omătul oprit iarna aduce snopi vara“, „Ce ţie nu-ţi place, altuia nu-i face“ ş. a.

Zicătorile (din „a zice“) sunt expresii figurate, fără sens finit şi presupun folosirea lor în anumite contexte, care le limpezesc sensul. Ele au menirea a conferi enunţului oral sau scris un surplus de expresivitate şi plasticitate. Una este să spui că cineva n-a izbutit să facă ceva şi alta e să zici că „a nimerit cu oiştea în gard“. Iar pentru a sublinia că cineva stăruie într-un lucru fără rost, ce spune cu ironie că „duce lemne în pădure“ sau „cară apă la fântână“.

Atât pentru proverbe, cât şi pentru zicători a fost adoptat termenul grecesc *paremie* — „cugetare din scriptură sau din epistolele apostolilor“. În vorbirea curentă nu se face distincţie între cele două specii paremice, spunându-li-se: *vorbe din bătrâni, zicale, ziceri, vorbe de duh, vorbe înţelepete, povestea celuia, vorbe vechi, cuvinte adevărate* ş. a. Dintre aceşti termeni sinonimi numai „cuvinte din bătrâni“, „vorbe bătrâneşti“ nu sunt totdeauna adecvaţi, deoarece procesul de creare a proverbelor n-a încetat. Şi apoi se ştie că printre creatori de proverbe sunt şi persoane, cărora deloc nu li se potriveşte calificativul „bătrân“ sau „tata-mare“.

Prin caracterul lor oral, prin forma specifică, prin vechimea considerabilă a celor mai multe dintre ele şi prin aria întinsă de circulaţie, proverbele şi zicătorile se deosebesc de creaţiile aforistice individuale, cunoscute sub denumirile de aforisme, maxime, sentinţe, adagii, slogane, apologuri, pilde, velerisme, cuvinte înaripate ş. a.

Proverbele şi zicătorile constituie obiectul de cercetare al ştiinţei, numite paremiologie. Dar aceasta nu înseamnă că ele nu pot fi aduse şi în centrul atenţiei unor cercetători din alte domenii: filosofi, istorici, lingvişti, biologi, meteorologi ş. a. m. d. Mai mult ca atât, unele ştiinţe noi, cum ar fi frazeologia, care nu şi-au determinat în definitiv obiectul de cercetare, „pretind“ să includă în nomenclatura textelor ce au a le studia şi paremiile.

Principalul şi cel mai însemnat izvor al proverbelor şi zicătorilor este viaţa, care s-a reflectat în fondul lor prin prisma experienţei maselor populare în procesul de cunoaştere a realităţii. Din cele mai străvechi timpuri, oamenii au fost curioşi faţă de ceea ce se află şi se întâmplă în jurul lor. În consecinţă, au apărut unele formulări lapidare, care

exprimau adevăruri simple, nu aveau şi sensuri figurate, metaforice.

Proverbele şi zicătorile fac parte din folclorul literar, necântat şi nedeclamat, nelegat de ceremonii şi ritualuri. Ele sunt strâns legate de comunicarea verbală cotidiană, cât şi de comunicarea în scris. Toate aceste fapte au determinat constituirea unui sistem poetic specific al lor.

Spre deosebire de zicători, care nu formează propoziţii, ci sunt nişte expresii, pentru care pot fi găsite sinonime în fondul lexical al limbii (de ex.: „A nimeri cu oiştea în gard“ — „a da greş“; „A-şi arăta arama“ — „a se demasca“ etc.), proverbele au din punct de vedere compoziţional forma unor propoziţii simple („Moartea ocoleşte pe cel viteaz“), compuse („Nu judeca omul după cuvinte, judecă-l după fapte“), enunţiative („Nimeni nu se naşte meşter“), interogative („Ai văzut babă frumoasă şi copil cuminte?“) sau exclamative („Unde dai şi unde crapă!“). Caracteristică limbii proverbelor este folosirea verbelor la modul imperativ, determinată de tendinţa de a povăţui, învăţa pe alţii, ferindu-i de pericolul de a greşi („Nu zi «hop» până nu-i sări!“, „Nu-ţi băga nasul, unde nu-ţi fierbe oala!“).

Sunt frecvent folosite antiteza („Ori laie, ori bălaie“, „Tu-i spui una, el ţie — alta“, „Vorbă lungă — treabă scurtă“); paralelismul („Când îi dai, îi fată vaca; când îi ceri, îi moare viţelul“), paralelismul în oglindă („Nu trăim ca să mâncăm, ci mâncăm ca să trăim“, „Ori cu capul de piatră, ori cu piatra de cap“). O mare parte dintre proverbele româneşti sunt bimembre. Această compoziţie contribuie la sporirea forţei de evocare a lor („Vrabia mălai visează şi calicul praznicul“, „Oricine poate să câştige, dar nu oricine poate să păstreze“). Dar în vorbire şi în scris deseori întâlnim proverbe neterminate, neduse până la capăt, în formă eliptică: „Na-ţi-o bună!“ în loc de „Na-ţi-o bună, că ţi-am frânt-o!“ sau „Laudă-mă, gură!“ pentru „Laudă-mă, gură, că ţi-oi da friptură“ etc. Procedeul este folosit pentru o exprimare mai laconică şi rapidă, sau pentru omiterea unor cuvinte indecente din corpul proverbului. Proverbele şi zicătorile se prezintă în unele cazuri şi în calitate de depozitare de lexic arhaic, dialectal, argotic şi de jargon. Întâlnim numai în canavaua lor cuvinte vechi ca: *aghios, bairam, colaf, dimerlie, joimir, zapciu, caimacan, cherem,* sau dialectisme ca: *rada, bechi, basău, dangauă,*

zbrancă, şoaldă ş. a. Deseori în paremii sunt incluse diferite antroponime. Uneori se procedează în aşa fel, pentru a obţine o înviorare a ritmului expresiei sau de dragul rimei. („Ori Stan, ori căpitan“, „Cum îi Tanda, aşa-i şi Manda“). Alteori zicala păstrează numele individului, care „s-au făcut de poveste“, păţania căruia a devenit proverbială: („A nimerit ca Ieremia cu oiştea-n gard“, „Lumea moare de tătari, Stanca bea cu lăutari“) sau nume din mitologia populară, din basme şi snoave („A venit moş Ene pe la gene“, „L-a furat Aghiuţă“, „A fi urât ca Muma Pădurii“, „A se înţelege ca Păcală cu Tândală“).

Lexicul proverbelor şi zicătorilor este foarte bogat, bazat pe cel al limbii vorbite. Sintaxa lor este determinată de necesitatea exprimării laconice şi precise, caracteristică comunicării verbale. Pe lângă sensuri directe ele trezesc diferite asociaţii, imagini şi chipuri metaforice. Efectul acesta se obţine prin folosirea unei serii de tropi: personificării („Se mărită casa cu via“, „Îi zboară minţile pe dealuri“), comparaţiei („A iubi ca sarea în ochi“, „Femeia cinstită e soarele casei“), metaforei („A fi un bou şi o belea“, „Pasărea pe limba ei piere“), hiperbolei („A face din ţânţar armăsar“). Deseori este folosită ca procedeu de realizare artistică ironia („A fi rugumat de vacă“ — cu hainele boţite; „Îl tragi la masă, şi el se bagă sub masă“; „Îi obraznic, nu-i ca porcul“; „A şedea ca un ţap logodit“; „A căuta ou cu toartă“).

Efim JUNGHIETU. *Proverbele şi zicătorile. — Creaţia populară. Curs teoretic de folclor românesc din Basarabia, Transnistria şi Bucovina*. Chişinău, „Ştiinţa“, 1991, p. 377—379; 391—392.

Cronicarii moldoveni Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce ş. a. au atracţie spre proverbele şi zicalele populare, socotindu-le în mod tacit formule înţelepte de apreciere — deseori ironică — a faptelor omeneşti. D. Cantemir, însă, nu numai că-i întrece pe toţi cu numărul proverbelor, dar este aproape primul care se interesează intens de proverbe, cimilituri şi alte creaţii similare populare în scopuri vădit literare. Iată o serie de proverbe şi zicale din *Istoria Ieroglifică,* unele din ele extrem de pitoreşti: „cu mâna altuia şerpele din bortă să scoţi ai vrut şi pre mine cleşte împotriva jăratecului

m-ai făcut“ (I, p. 58); „din pricinile mici mari gâlcevee se scornesc şi ţinţariul se face armăsariu“ (I, p. 66); „din limbă-i fericire şi din gură-i bună vestire îi cură“ (I, p. 72); „de multe ori ce nu biruieşte omul biruieşte pomul“ (I, p. 99); „nici nebunul coarne, nici înţeleptul aripi are, de pre carele de înţelept sau nebun să se cunoască“ (I, p. 101); „gura desfrânată mai tare aleargă decât piatra din deal răsturnată, pre care un nebun cu piciorul poate a o prăvăli şi o mie de înţelepţi a opri nu o pot“ (I, p. 102); „lucrurile grele pre cât sunt mai tăinuite, pre atâta ies mai iuşoare (uşoare)“ (I, p. 126); „sula de aur zidurile pătrunde şi lăcomia îşi vinde neamul şi moşia“ (I, p. 132); „voi afla ac de cojocul lui“ (II, p. 23); „pre leul mort şi şoarecii se caţără“ (II, p. 49); „inima în răutăţi îngrăşată de gândul căielii să vitioneşte“ (II, p. 52); „răul rău pate“ (II, p. 68); „precum să dzice dzicătoarea, că de oi grăi, oi muri, de oi tăcea, oi plesni, şi din douî răutăţi carea de mai bună să aleg mintea nu-mi poate nimeri“ (II, p. 88); „un nebun o pietricea în fundul mării aruncă, pre care o mie de înţelepţi să o scoată vrednici (în stare — *n. n.*) nu sint“ (II, p. 89); „tot cuvântul ascultat, tot sfatul de întrebat“ (II, p. 98); „ce pietrii rătunde din vârful dealului puţină urnire îi trebuie“ (II, p. 107); „o, pielea dracului supt părul dracului“ (II, p. 117); „de multe ori noaptea fată şi dziua ţine în braţă“ (II, p. 132); „cum dzice cuvântul, cu o falcă în ceriu şi alta în pământ“ (II, p. 140); „cu cuvinte şicuite şi voroave căptuşite“ (II, p. 142); „apa doarme, iar neprietenul nu doarme“ (II, p. 151); „de multe ori unde cuvântul a isprăvi nu poate, ispråveşte băţul“ (II, p. 162); „socoteala de acasă cu cea din târg netocmindu-i-să“ (II, p. 169); „obrinteala rănii de pre margini să cunoaşte“ (II, p, 169); „precum să dzice dzicătoarea, capul în poale luându-şi“ (II, p. 188); „unde norocul pizmuieşte toată socoteala bună să sminteşte“ (II, p. 194); „pre cela ce-l muşcă şarpele şi de şopârlă să fereşte“ (II, p. 207); „glasul cucului din glasul pupădzii nedeosăbind“ (II, p. 208); „precum dzice cuvântul sau fericirea pe cap sau corbul pe stârv să-i puie aştepta“ (II, p. 210); „în groapa carea singur au săpat, într-aceeaşi singur au cădzut“ (II, p. 220); „cine nu va să frământe toată dziua cerne“ (II, p. 226); „apă în piuă bătută“ (II, p. 234); „Între miere amestecă fiere“ (II, p. 237); „leneşul mai mult aleargă şi scumpul mai mult plăteşte“ (II, p. 243); „norocul nu împarte

cu oborocul, ce unora varsă, iar altora nici pică“ (I, p. 136); „de vreme ce din răsărite dziua şi de pre începute fapta să cunoaşte“ (I, p. 141) ş. a.

În *Hronic* proverbele sunt mai rare, dar deseori impresionează prin simplitate şi iscusinţa folosirii. Iată câteva: „se leagă ca orbul de gard“ (p. 197); „lup în piele de oaie“ (p. 251); „lupul puţină carte învaţă şi în locul slovelor vede cum întră mieii în pădure“ (p. 251); „toate ispiteşte dragostea; toate biruieşte nevoinţa“ (p. 298); „precum se dzice cuvântul, şi osteninţa, şi untelemnul înzadar aş fi fost cheltuit“ (p. 298); „cum dară să prinde sula în sac, şi măciuca în pungă“ (p. 488) ş. a.

E vorba aici numai de o parte de proverbe, deoarece unele sunt atât de parafrazate în expresii noi, încât e greu de recunoscut în ele prototipul, de la care s-a pornit. În scopuri umoristice, de pildă, se spune că „lupul cu acest meşteşug pe armăsariu îl întoarce în ţinţariu“ (I, p. 101) sau „cine lutul (la scară: aur — *n. n.*) galbăn pentru dziua neagră scoate“ (I, p. 179), în dosul căruia se cunoaşte proverbul „bani albi pentru zile negre“.

Proverbele, ca şi sentinţele, suferă mari transformări, fiind adaptate împrejurărilor şi introducându-se în ele ceva din temperamentul eroului sau al scriitorului. S-a spus că unele proberbe şi sentinţe nu exprimă gândul vorbitorului, când sunt cuprinse în cuvântarea lui, dar e punctul de vedere obiectiv al cărţii, care apreciază viciul sau virtutea, fapta sau gândul personajului. De aceea în prefaţa romanului cititorul e prevenit că poate trece peste sentinţe, dacă acestea devin o dificultate pentru înţelegerea acţiunii. Vorbind, însă, Inorogul le foloseşte ca ale sale sentinţele şi proverbele. În sfârşit, aforistica nu poate fi atribuită totdeauna personajelor, cum cred unii cercetători, căci atunci ea s-ar afla în adevărata contradicţie cu mentalitatea lor. În cuvântarea Papagaiei sunt inserate, de pildă, sentinţe care nu-i aparţin ei. Acestea îi completează numai unele gânduri ale ei: „doftorul bun ştiinţa în cap, iar ierbile în câmpie are, şi unde chichiţele văruite şi pilulele şicuite sint, acolo bolnavul să amăjeşte, iară nu să tămăduieşte“ (I, p. 147); „căci pravul casii după măturat de să şi ridică şi în radzele soarelui jioacă, însă nici radzele soarelui a nu lovi opreşte, nici paşii celui ce prin casă îmblă contineşte“ (I, p. 147) ş. a.

Îmbinarea de expresie populară şi de construcţie logică şi filosofică e caracteristică pentru imaginile pitoreşti ale romanului. Elementul de cugetare populară e foarte activ la Cantemir. El cunoştea bine folclorul şi speciile lui variate.

Vasile COROBAN. *Dimitrie Cantemir — scriitor umanist.* Chişinău, „Cartea Moldovenească“, 1973, p. 220—222, 227.

Examinând proverbele şi zicătorile, maximele şi sentinţele din hronic[1], constatăm, cât de variate sunt izvoarele din care s-a inspirat D. Cantemir: lucrări de filosofie şi istorie, literatură şi vorbire orală. Ele refelctă spiritul de erudiţie al autorului. Multe sentinţe şi maxime îşi au izvorul în cultura greco-latină:

În „Hronicul…“:	Variantele latine:
„peste putinţă iaste în céle omeneşti cineva tăvălindu-să, ceva omeneşte să nu pată“ 76/r	Homo sum: humani nil a me alienum puto
„luptă-te pentru moşie“ 5/v	Pro patria nostra fortiter pugna
„prieatin îmi iaste Platon, prieatin îmi iaste şi Socrat, iară decât amândoi mai prieatină adeverinţa“ 68/r	Amicus Plato, sed magis amica veritas
“de pre unghe leului” 50/r	Ex ungue leonem

O însemnătate deosebită au proverbele şi zicătorile de factură populară: „nici un trandafir fără ghimpi“ 249/r, „să leagă ca orbul de gard“ 122/v, „gura carea singură pre sine să laudă pute“ 62/r, „precum singur cântă, aşé singur gioacă“ 66/r.

[1] Dimitrie Cantemir. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Manuscrisul original al lucrării este depozitat la Arhiva centrală de stat a actelor vechi din Moscova, fondul nr. 181, registrul nr. 1420.

Varietatea izvoarelor de unde provin dictoanele şi maximele, inserate în naraţiune, determină şi varietatea conţinutului lor, iar varietatea conţinutului face posibilă bogăţia nuanţelor şi a funcţiilor lor stilistice. În funcţie de context ele întregesc, confirmă, rezumă, clarifică, totalizează ori concretizează în mod concis şi plastic anumite acţiuni, stări, obiecte, însuşiri, circumstanţe. Folosirea măiastră a lexicului, a procedeelor sintactice şi a figurilor de stil în proverbe şi maxime opreşte expresivitatea stilului lucrării în ansamblu. Repetarea cuvintelor de acelaşi fel sau cu aceeaşi rădăcină accentuează calitatea ori subiectul: *„Răul rău* au pierit, Semel *mendax,* semper *mendax“*.

Zicătorile şi proverbele imprimă naraţiei note de ironie şi umor: „oaia au tulburat apa lupului din josul apei bând“ 266/r, „cum dară să prinde sula în sac şi măciuca în pungă“ 283/v. Topica neobişnuită accentuează uneori calitatea: „Fără margine iaste ocheianul a toată ştiinţa“ 68/v.

Procedeul introducerii în lucrare a proverbelor, zicătorilor şi maximelor apare, de obicei, în legătură strânsă cu alte mijloace de zugrăvire artistică a realităţii.

Autorul tindea să stabilească, pe lângă o legătură de sens, şi o legătură de formă a unităţilor frazeologice cu contextul, introducându-le, rareori direct, de cele mai multe ori prin anumite formule, care sugerează izvorul de unde au fost luate: „carile dzic bătrânii noştri“ 302/r, „vechiul cuvânt carile dzice“ 62/r, „prost cuvântul turcesc“ 123/r, „Ce după cum să dzice prost cuvântul“ 156/r; izvorul şi gradul de circulaţie al lor: „purtat între ritori cuvântul“ 80/r, „precum să dzice“ 178/v; atitudinea autorului faţă de conţinutul lor, cât şi izvorul din care provin: „adevărat cuvânt... de la Seneca dzis“ 11/v, „Bine dzice un cuvânt a prostimii arăpeşti“ 136/r.

Proverbele şi maximele din alte limbi sunt traduse, comentate, completate, uneori perifrazate şi apreciate de autor. Sentinţa de care s-au condus istoricii care au descris viaţa lui E. Silvius („prieatin îmi iaste Platon, prieatin îmi iaste şi Socrat, iară decât amândoi mai prieatină adeverinţa“ 68/r), o interpretează astfel: „adecă pentru adevăr nici a prieatinilor, cât de mari, cât de cinstiţi şi cât de învăţaţi, voia a le căuta nu să cade: nici pentru plăcérea lor adevărul a minţi“ 68/r. Apoi o aplică la un caz concret: „Prieatin îmi iaste Eneas Silvius, prieatin îmi iaste papa Pius, dară mai

prieatin adevărul, pentru acela pentru adevăr precât vom putea, vom sta“ 69/r. Maxima: „Dictum unius, dictum nullius“ o comentează în felul următor: „dzisa unuia, ca dzisa nemăruia a fi, de necrezut, adecă şi ca cum nici ş-ar fi dzis-o cineva“ 231/r.

Acelaşi proverb putea să aibă mai multe variante în *Hronic*: *„precum singur cântă, aşé singur gioacă,* iară pre alţii la hora şi danţul său nici au tras, nici a trage poate“ 66/r — „ce noi să lăsăm pe cei înpotrivnici *singuri să-şi cânte şi singuri să joace*“ 144/v; „ce nici aşé adevărul să poate căptuşi, precum *nici soarele cu tină să poate lipi*“ 70/r — „Ce nu ştim cu ce chip frunte atâta de nesiită ş-au ivit socotind, precum vor puté, *soarele cu tină să lipască şi ceriul cu palma să căptuşască“* 20/v .Mai multe variante ale aceluiaşi proverb pot fi atestate în diverse lucrări ale lui D. Cantemir. De exemplu:

în „Hronicul…“:	în „Istoria ieroglifică“:
„de pre unghe leului“ 50/r	„de pre unghe leul cu toţii cunosc“ 294
„nime nu poate şti mai mult pe altul decât singur pe sine“ 302/r	„nime mai mult pe altul, decât pre sine a se cunoaşte poate“ 60
„i s-au făcut şi lui ce i-au plăcut altuia să facă“ 129/r	„cine face, face-i-să“ 190
cu măsura caré au măsurat măsurându-i-se 128/r	
Ce ţie a-ţi fi nu învoieşti altuia să nu faci 128/v	
„gura carea singură pre sine să laudă pute“ 62/r	„gura, carea singură pre sine să laudă, pute“ 219
„precum singur cântă, aşa singur joacă“ 66/r	„Că de va fi din tirănii, adevărat atuncea cântecul ţist singur mie să mi-l cânt, singur mie să mi-l joc, să cade“ 147.

O parte dintre proverbele şi zicătorile atestate în *Hronic* nu mai sunt azi în circulaţie. De exemplu: cum să dzice cuvântul

nici o piatră neclătită şi nici un unghiu nescociorât n-am lăsat 175/r, (precum să dzice prosteşte ca caia maţul) 163/v, precum să dzice cuvântul şi osteninţa, şi undelemnul înzădar aş fi fost cheltuit 186/v, înzădar va cheltui undelemnul şi truda 143/v.

Unele proverbe şi zicători se întâlnesc în lucrările din sec. XVII—XVIII (de exemplu: „Orb norocul la suiş…, grabnic şi de sârg, pornitor la coborâş“ la M. Costin, ori „cine face, face-i-se“ la I. Neculce).

Proverbele şi zicătorile: „…Cine face, face-i-se, şi nu e nici o faptă fără de plată“, „Nu te lega de mine ca orbul de gard, că nu-i ieşi bine la capăt“, „După unghii se cunoaşte leul“, „Trebuie să joci, după cum îţi cântă vremea“, „Ce ţie nu-ţi place altuia nu-i face“ apar şi în scrierile de mai târziu.

Transmiţându-se din generaţie în generaţie, aceste formule, mai mult sau mai puţin modificate, s-au menţinut până în prezent: După faptă şi răsplată, Lauda de sine nu miroase-a bine; Laudă-mă, gură, că ţi-oi da friptură, Se leagă ca chiorul de gard, Precum îi cântă, aşa joacă; Dacă te-ai băgat în joc, trebuie să joci, sau Dacă ai intrat în horă, trebuie să joci, Adevărul nu se bagă în sac, Nu e trandafir fără spini, Lup (îmbrăcat) în piele de oaie ş. a. În limba din trecut existau în potenţă elementele necesare pentru apariţia unor unităţi frazeologice, a unor zicători şi proverbe, cu timpul acestea au suferit schimbări, s-au cizelat, apărând în prezent într-o formă mai perfectă.

Comp., de exemplu, în *Hronic*: sau în pământ să fie întrat sau în ceriu să fie zburat 217/v şi în limba actuală: parcă a intrat în pământ sau precum odânăoară chinicul Dioghenis cu făclia aprinsă amiadzizdi pe ulliţă… a-l cerca 8/v şi în prezent: a căuta (ceva) cu lumânarea ş. a.

Proverbele şi zicătorile din *Hronic*, în special, cele populare, ne permit să observăm unele particularităţi proprii limbii epocii, limbii lui D. Cantemir, care a fost influenţată de graiul poporului.

Tamara URSU. *Limba Hronicului lui Dimitrie Cantemir.* Chişinău, „Ştiinţa“, 1973, p. 221—224.

Proverbele constituie *fondul înţelepciunii populare, o filosofie a poporului,* cu preceptele ei, concentrată în cuvinte nu prea multe.

Proverbele au fost cele care au stabilit norme de conduită, principii de viaţă — ca nişte legi nescrise, constituind pe

baza „obiceiului pământului“ un prim cod de comportare şi întâiele forme de legislaţie, mult înaintea apariţiilor de „pravile“ domneşti.

Ele alcătuiesc, luate împreună, un manual de etică. Un manual de filosofie. Un manual de poezie. Un manual de înţelepciune.

Un popor se reflectă ca într-o oglindă în proverbele sale. Din acestea putem stabili caracterul unui popor, felul lui de a fi, firea, istoria lui.

Proverbele sunt *aforismele poporului.*

Create de un Creangă anonim, proverbele vin să sublinieze *gândurile sau să le ascundă.*

Proverbul e rostit pentru a abstractiza realul. Sau întru a-l sublinia. El vine ca un comentariu al realităţii şi ca o prelungire a ei în cuvânt.

Trăsăturile de bază ale proverbului şi zicătorii sunt concizia şi expresivitatea. Există o taină, care ne tulbură mereu, în relaţia dintre verb şi proverb. Unele proverbe aproape că n-au cuvinte. Altele se află mai mult între cuvinte. Sau — în spatele lor. Altele trimit mai întâi câteva cuvinte sau toate cuvintele, ca Zmeul din poveste — buzduganul ce-i anunţa sosirea, apoi apar şi ele. Căci proverbul e, întâi de toate, Sens. Proverbele şi zicătorile se stăruie să spună cât mai multe în cuvinte cât mai puţine. În unele dintre ele ai impresia că aceste, cuvintele, aproape nu există („Gura aduce ura“, „Norocu-i orb“ ş. a.). Sensul se află, adesea undeva în afund, luminând din interior proverbul, din străfund, ca lumânarea care arde cu flacăra înăuntru.

Existenţa proverbelor e milenară, unele s-au născut odată cu poporul.

Transmise pe cale orală, din gură în gură, de la generaţie la generaţie, de la om la om, din tată în fiu — ele au străbătut secole. Poate pentru această facultate a lor, întâiul poet al lumii, orbul Homer, le vedea cu aripi, ca pe nişte sirene sau harpii, numindu-le „cuvinte înaripate“.

Istoria unui popor e reflectată în proverbele lui.

Unele proverbe circulă prin univers, trecând de la popor la popor, fără a da seama vameşilor de la frontiere. Altele le avem împrumutate în negura vremurilor, când anumite popoare migratoare, trecând în goana mare pe aici către prăzile Europei, au lăsat să le pice din carele lor şi câte-un

proverb sau zicătoare, preluate şi adaptate de strămoşi la împrejurările lor. Cele mai multe sunt rod al realităţilor istorice concrete naţionale.

Autorii maximelor culte au luat drept model proverbul. Fabula însăşi se pare că are de cele mai multe ori ca pretext, dacă nu un proverb, cel puţin starea unui proverb.

Unele proverbe par mai degrabă nişte morale ale unui Esop român. Proverbele, ca şi moralele fabulelor, trag dintr-o întâmplare sau o împrejurare, o concluzie, fiind folosite în contextul unei acţiuni concrete.

Eminescu considera proverbele „adevărate nestemate ale gândirii poporului".

Proverbului poporul îi mai spune şi zicală sau zicătoare, fără a face deosebire. Zicătoarea, totuşi, ar însemna o zicere „mai altfel", poetică, însemnând la primii noştri scriitori şi recital de poezie.

Zicătoarea caracterizează o situaţie, un om, o atitudine, o normă de conduită, o trăsătură de caracter mai mult sugerate decât expuse. Ea e mai mult o podoabă a vorbirii.

Zicătoarea mi se pare starea iniţială a unui proverb, un proverb înjumătăţit sau care abia se constituie. Dintr-un proverb — într-o epocă de economisire a cuvintelor — se putea face, cu acelaşi material de cuvinte, câteva zicători.

Un proverb e o metaforă, o alegorie, o comparaţie.

Ar trebui, probabil, să lăsăm proverbele însele să vorbească despre ele...

Căci vorba dulce mult aduce, iar vorba bună scapă barba din mână, precum orice vorbă îşi are şi ea vremea ei. Boului coarnele, păsării aripile — povară nu sunt. Urma alege, ce ai semănat vei culege, căci cine vorbeşte seamănă, iar cine ascultă culege.

Învaţă la tinereţe,
Ca să ştii la bătrâneţe...

Nicolae DABIJA. *La şcoala proverbelor. Prefaţă* la culegerea *Apele mici fac râurile mari. Proverbe şi zicători.* Selecţie şi postfaţă de Efim Junghietu. Chişinău, Literatura Artistică, 1984, p. 5-8.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

(în ordine cronologică)

Pann Anton, *Culegere de proverburi sau povestea vorbei,* — Bucureşti, 1852.

Ispirescu Petre, *Legende sau basmele românilor. Ghicitori şi proverbe,* — Bucureşti, 1872.

Hinţescu I. C., *Proverbele românilor,* — Sibiu, 1877.

Lazăr Filip, *Mânghâierea săteanului, proverbe şi anecdote,* — Craiova, 1890.

Dumitrescu AL. Galici, *Proverbe, maxime, barbarisme,* — Bucureşti, 1894.

Tocilescu Gr. G., *Materialuri folcloristice,* — Bucureşti, 1894.

Zanne Iuliu A., *Proverbele românilor,* vol. I—X, — Bucureşti, 1895—1903.

Păsculescu Nicolae, *Literatura populară românească,* — Bucureşti, 1910.

Candrea I.- A., *Dicţionar de proverbe şi zicători,* — Bucureşti, 1912.

Teodorescu-Kirileanu S., *Proverbe agricole,* — Bucureşti, 1923.

Mugur Gh. D., Voiculescu V., *Proverbe,* — Bucureşti, „Cartea vieţii nr. 3“, 1928.

Rădulescu-Codin C., *Comorile poporului,* — Bucureşti, 1930.

Rahmil Monica, *Ghicitori şi proverbe,* — Bucureşti, 1957.

Eminescu Mihai, *Opere, vol. VI,* — Bucureşti, 1964.

Iordachi Golescu, *Porverbe comentate*. Ediţie îngrijită de G. Paraschiva, — Albatros, 1973.

Cartea înţelepciunii populare. Proverbe. Ediţie îngrijită, prefaţă şi bibliografie de Ion Dodu Bălan, — Bucureşti, 1974.

Hinţescu I. C., *Proverbele românilor*. Ediţie îngrijită de Const. Negreanu şi Ion Bratu. Cuvânt înainte de I. C. Chiţimia, — Timişoara, 1985.

Vorbe cu tâlc. Proverbe şi zicători, — Chişinău: Cartea

moldovenească, 1964.

Folclor moldovenesc. Crestomaţie, — Chişinău: Cartea moldovenească, 1966.

Folclor din părţile codrilor, — Chişinău: Ştiinţa, 1973.*Folclor din Bugeac,* — Chişinău: Ştiinţa, 1982.

Proverbe şi zicători. Alcătuirea, articolul introductiv şi comentariile de E. V. Junghietu, — Chişinău: Ştiinţa, 1981.*Folclor din Nordul Moldovei,* — Chişinău: Ştiinţa, 1983.

Folclor din stepa Bălţilor, — Chişinău: Ştiinţa, 1986.

Crestomaţie de folclor moldovenesc, — Chişinău: Lumina, 1989.

Folclor din câmpia Sorocii, — Chişinău: Ştiinţa, 1989.

Folclor din Ţara Fagilor, — Chişinău: Hyperion, 1993.

Cât îi Maramureşul..., — Chişinău: Ştiinţa, 1993.Plăcintă Vasile, *Slobozia Mare prin fereastra istoriei,* — Galaţi: EPLA, 1996.

Donţu Nicolae, *Talmaza, Ermoclia, Ciobruciu. Tezaur folcloric*. Ediţie îngrijită de Vasile Grosu şi Gr. Botezatu. — Chişinău, Moldacom, 1999.

Mocanu Maria, *Giurgiuleşti. Monografie etnofolclorică,*— Chişinău: Cartier, 1999.

Furtună Alexandru, *Noi mărturii despre Hiliuţi,* — Chişinău: Civitas, 2000.

De la lume adunate. Proverbe româneşti, — Chişinău: Hyperion, 1992

Ion Bratu. *Înţelepciunea dâmboviţeană. Dicţionar de proverbe, zicători, sfaturi înţelepte şi expresii proveribale din judeţul Dâmboviţa,* — Târgovişte: EB, 1999.

STUDII, ARTICOLE

Baronz G., *Limba română şi tradiţiile ei,* — Galaţi: Tipografia Triangul, 1872.

Teodorescu G. Dem., *Cercetări asupra proverbelor române,* — Bucureşti, 1877.

Chiţimia I. C., *Paremiologie*. — *Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor,* — Bucureşti, 1960.

Florea Petre. — *Pan Halippa şi folclorul*. — *Memoriile Comisiei de Folclor. Tomul IV*, Bucureşti, 1990, p. 31—71.

Papadima Ovidiu, *Literatura populară românească,* — Bucureşti, EPL, 1968.

Istoria literaturii române, — Bucureşti: B. A. R., 1964.

Proverbe româneşti, — Bucureşti, 1967 (Prefaţă de G.

Munteanu).

Theodorescu Barbu, Păun Octav, *Folclor literar românesc,* — Bucureşti: ED, 1967.

Pop Mihai, Ruxăndoiu Pavel, *Folclor literar românesc,* — Bucureşti, BDP, 1976.

Schiţe de folclor moldovenesc, — Chişinău: Cartea moldovenească, 1965.

Creaţia populară. (*Curs teoretic de folclor românesc din Basarabia, Transnistria, Bucovina*), — Chişinău: Ştiinţa, 1991 (cap. E. Junhgietu).

MANUSCRISE

Halippa Pantelimon, *Proverbe,* — Arhiva de Folclor a Institutului de Etnografie şi Folclor „C. Brăiloiu“ al Academiei Române*.

* Într-o notă Pan Halippa indică persoanele care i-au ajutat să adune proverbele şi zicătorile populare: „În acest carnet au intrat şi ziceri de ale moldovenilor de peste Nistru, pe care în parte mi le-au dobândit alde Filimon, Dumitraşcu, Bulat, Durbailî, Ciobanu ş. a. Au mai ajutat cu scrisul lui fratele Grigoraş, venit de la părinţelul Inochentie din Grădina Raiului de la Balta. Încolo material tot din părţile de sus ale ţinutului Sorocii, adus de Vasile Secară...“